

DEMOGRAFSKA STRUKTURA I PROSTORNA POKRETLJIVOST DRUŠTVENIH GRUPA (EMPIRIJSKE ČINJENICE)

Maria Oliveira-Roca

Institut za društvena istraživanja, Zagreb

Cilj je rada utvrditi da li postoje i koliko su značajne razlike u demografskoj strukturi i prostornoj pokretljivosti a priori postavljenih hipotetičkih društvenih grupa.

Iz analize proizlazi da među bio-socijalnim varijablama, jedino spol i starost značajno razlikuju te grupe. Što se tiče njihove prostorne distribucije i pokretljivosti, najznačajna su obilježja o tipu naselja sadašnjeg stalnog stanovanja i rođenja, kao i o sudjelovanju u konačnoj i dnevnoj migraciji, te o broju preseljenja. Među najvažnijim socio-ekonomskim karakteristikama domaćinstava su tip dopunske djelatnosti i status seljaka-radnika.

Pretpostavlja se da su ostale varijable uglavnom povezane s drugim demografskim i socio-ekonomskim obilježjima, kao što su starost, tip naselja, (ne)materijalna sigurnost, tradicija, ponuda i potražnja radne snage, (ne)mogućnost školovanja, te distribucija kulturnih i komunalnih sadržaja.

UVOD

Demografska struktura i prostorna pokretljivost stanovništva utječu na formiranje i promjene društvene strukture, a istovremeno su pod njihovim utjecajem. Rezultati demografskih analiza daju uvid u osnovne dimenzije socijalnih fenomena, čiji se drugi aspekti mogu dalje proučavati u okviru srodnih disciplina. Struktura i razmještaj stanovništva mogu se smatrati više »posredničkim« elementima, koji povezuju stanovništvo i društvene sisteme, nego elementima populacijskih sistema u užem smislu.¹

Opći je cilj ovog rada utvrditi da li postoje i koliko su značajne razlike u demografskoj strukturi i prostornoj pokretljivosti a priori postavljenih društvenih grupa. Treba imati na umu da su varijable koje određuju socijalni

¹ U vezi s time Goldscheider kaže: »Stanovništvo je ono od čega su sastavljene porodice, grupe, društva i nacije; populacijske promjene sudjeluju u stvaranju oblika i sadržaja društvenih jedinica. S druge strane, pojedinačni i osobni aspekti populacijskih pojava pod utjecajem su društvenih snaga; ono što na površini izgleda kao biološka i indiosinkrazijska pojava, po svojoj je prirodi također i društvena«. (C. Goldscheider, *Population, Modernization and Social Structure*, Boston, Little Brown and Cia., 1971, str. 3.)

sastav stanovništva, kao što su: školska sprema, zanimanje, tip radnog mjesta, grana djelatnosti i sektor privrede, poslužile kao osnova za određivanje hipotetičkih društvenih grupa i/ili za strukturiranje uzorka. Zbog toga se te varijable ne mogu koristiti kao diferencirajuća obilježja među društvenim grupama.

Treba, također, imati u vidu da su rezultati ove analize odraz trenutnog stanja strukture društva u SR Hrvatskoj. Ovakve analize imaju smisla samo ako predstavljaju prvu etapu kontinuiranog znanstvenog praćenja promjena u demografskoj i prostornoj pokretljivosti pojedinih segmenata društva.

Ovaj rad treba smatrati prije svega preliminarnom bivarijantnom analizom demografskih obilježja društvenih grupa u SR Hrvatskoj. Moći će poslužiti kao uvod u detaljniju studiju, čiji bi cilj bio odrediti profil svake hipotetičke društvene grupe, prema međusobnoj povezanosti obilježja, u vezi s demografskom strukturom i prostornom pokretljivošću pripadnika tih grupa.

REZULTATI

Sva obilježja demografske strukture i prostorne distribucije i pokretljivosti, koja su ukrštena s varijablom »društvena grupa«, pokazala su se statistički značajnima, što se vidi po HI-kvadratima koji su na nivou značajnosti od 0,001 ili više. Međutim, te varijable diferenciraju društvene grupe s različitim intenzitetom, na što ukazuje velik raspon koeficijenata kontingencije — od 0,80 do 0,21.

Varijable »tip domaćinstva prema izvoru prihoda«, »tip naselja sadašnjeg stalnog stanovanja«, »prosječni mjesečni novčani prihodi po članu domaćinstva«, »tip dopunske djelatnosti domaćinstva« i »spol« najjače diferenciraju društvene grupe (C: između 0,80 i 0,50). Nakon te skupine, varijable »starost«, »tip naselja rođenja« i »sudjelovanje u konačnoj i dnevnoj unutrašnjoj migraciji«, te »broj preseljenja« kao i status seljaka-radnika imaju niži koeficijent (C: između 0,48 i 0,34), Sve ostale varijable slabo razlikuju društvene grupe (koeficijent C: između 0,31 i 0,21).

Bio-socijalna obilježja društvenih grupa

Značajne su razlike u spolnoj strukturi društvenih grupa (tabela 1). Žene su znatno manje zastupljene među rukovodiocima: svaki osmi politički rukovodilac i tek svaki dvanaesti privredni rukovodilac je žena.² S druge strane, među intelektualcima potrebnog i sistemskog rada žene su gotovo isto toliko brojne kao i muškarci. To pokazuje da usprkos sve višem nivou obrazovanja žene još uvijek nisu u dovoljnoj mjeri na rukovodećim funkcijama. Razlozi za to su uglavnom kulturno-socijalne naravi, odnosno izvan su okvira demografske analize.

² Prema podacima iz Popisa stanovništva 1981, u Hrvatskoj žene čine 40,3% ekonomski aktivnog stanovništva (Dokumentacija broj 596 Republičkog zavoda za statistiku SRH, Zagreb, 1985.).

Tabela 1

SPOLNA STRUKTURA DRUŠTVENIH GRUPA

Društvene grupe	S p o l	
	muški	ženski
Politički rukovodioci	88,3	11,7
Privredni rukovodioci	92,2	7,8
Intelektualci sistemskog rada	53,5	46,5
Intelektualci potrebnog rada	53,6	46,4
VKV/KV radnici	77,3	22,7
Rutinski službenici	23,9	76,1
PKV/NKV radnici	58,5	41,5
Obrtnici	77,8	22,2
Seljaci	76,3	23,7

Hi-kvadrat: 668, 1960, nivo značajnosti: 0,001

Što se tiče prisutnosti žena u bazi radno-intenzivne hijerarhije, može se reći da je grupa rutinskih službenika ženska grupa, dok je grupa visokokvalificiranih i kvalificiranih radnika tipično muška. To potvrđuju dosadašnja istraživanja: ima znatno više žena u neproizvodnim nego u proizvodnim zanimanjima.³

Žene su slabo zastupljene među obrtnicima i seljacima: ne predstavljaju više od četvrtine ukupnog broja pripadnika tih grupa. To, međutim, ne znači da one nisu dovoljno prisutne u tim grupama, jer su među ispitanicima-kućedomaćinima bili gotovo isključivo muškarci. Žene su značajni dio radne snage, koji za svoj rad ne dobiva osobni dohodak. Gotovo su uvijek članovi porodice vlasnika poljoprivrednog gospodarstva, odnosno obrtničke radionice.⁴

Zaposleni, mlađi od 40 godina, ne prelaze trećinu političkih i privrednih rukovodilaca (tabela 2). Međutim, velika je razlika u učestalosti omladinaca u prvoj i drugoj godini. Naime, dok među privrednim rukovodiocima niti 1% nije mlađi od 30 godina, u slučaju političkih rukovodilaca takvih je čak preko desetina. To se može povezati s važnošću koja se pridaje omladinskim funkcijama unutar političkog sistema. Inače, među privrednim i političkim rukovodiocima najbrojniji su oni između 40 i 49 godina.

Među intelektualcima sistemskog i potrebnog rada, s druge strane, preko 60% je mlađe od 40 godina, a omladinaca ima više među onima koji se bave potrebnim nego sistemskim radom. Dakle, usprkos višem stupnju obrazovanja, mlađi kadrovi su još uvijek slabo zastupljeni na odgovornim i rukovo-

³ Prema podacima iz Popisa stanovništva 1981, 58,4% ekonomski aktivnih žena bavi se neproizvodnim zanimanjima, dok je taj udio među muškarcima tek 33,0%. U nekim od neproizvodnih zanimanja žene su čak brojnije od muškaraca. To su, na primjer, grupe zanimanja »upravni, administrativni i srodni radnici« (65%), »stručnjaci i umjetnici« (52,8%) i »nastavno osoblje« (63,9%) (Dokumentacija broj 564 Republičkog zavoda za statistiku SRH, Zagreb, 1985.).

⁴ To potkrepljuju podaci iz Popisa stanovništva 1981. Naime, žene obavljaju 71,9% ukupnog neplaćenog rada u privatnom sektoru. Taj udio u poljoprivredi iznosi 98,5%, a u obrtništvu 57,5%. Takvom vrstom rada bavi se čak oko 12% cjelokupnog ženskog aktivnog stanovništva u ovoj republici (Dokumentacija broj 596 Republičkog zavoda za statistiku SRH, Zagreb, 1985.).

dećim mjestima. To drugim riječima znači da se iskustvo još uvijek smatra najvažnijim uvjetom za takve poslove.

Među visokokvalificiranim i kvalificiranim radnicima, odnosno rutinskim službenicima, najviše ima mladih od 40 godina, a znatno ih je manje među nekvalificiranim i polukvalificiranim radnicima. To se može objasniti sve višom razinom stručnog obrazovanja novopristižućih u radno-aktivni kontingent, što zahtijeva sâm privredni i, osobito, tehnološki razvoj.

Kako se moglo i očekivati, najveći je broj osoba starijih od 59 godina među seljacima. Seljaci, inače, imaju najnepovoljniju dobnu strukturu od svih društvenih grupa: manje od petine je mlađe od 40 godina, a najveći broj ima između 50 i 59 godina. To je još jedan dokaz poznate činjenice da mlađa radna snaga napušta poljoprivredu.⁵

Tabela 2

DOBNA STRUKTURA DRUŠTVENIH GRUPA

Društvene grupe	Starost					(u %)
	do 29 godina	30-39 godina	40-49 godina	50-59 godina	60 i više godina	
Politički rukovodioci	10,7	19,0	35,7	30,2	4,5	
Privredni rukovodioci	0,8	24,0	40,1	30,5	4,7	
Intelektualci sistemskog rada	10,9	50,6	26,8	10,7	1,0	
Intelektualci potrebnog rada	18,8	42,4	25,1	11,8	2,0	
VKV/KV radnici	29,1	40,4	20,2	9,9	0,5	
Rutinski službenici	32,9	42,7	19,5	4,6	0,2	
PKV/NKV radnici	24,4	32,8	24,9	16,4	1,5	
Obrtnici	10,4	34,1	26,8	22,0	0,5	
Seljaci	6,6	11,7	23,4	41,0	17,3	

Hi-kvadrat: 906,1533, nivo značajnosti: 0,001

Bračni status znatno slabije razlikuje društvene grupe (C:0,25). U svim društvenim grupama prevladavaju oženjeni ili udate. Izgleda da se bračni status više diferencira po dobnj strukturi, bez obzira na pripadnost društvenim grupama. Naime, u onim grupama u kojima prevladavaju starije dobne skupine veći je udio oženjenih/udatih osoba, dok je u grupama gdje je prisutniji mlađi radni kontingent veći udio neoženjenih/neudatih. U svim je društvenim grupama udio razvedenih zanemariv, a nešto je veći (3,5%) među nekvalificiranim i polukvalificiranim radnicima. To je možda povezano s većom izloženošću materijalnim teškoćama. S druge strane, najmanji je broj razvedenih među seljacima (0,7%). U toj grupi ima, međutim, preko 5% udovaca, odnosno udovica. To je, opet, povezano sa starosnom strukturom, a i s

⁵ Prema podacima iz popisa stanovništva 1981, 54,1% svih ekonomski aktivnih stanovnika SR Hrvatske je bilo u dobnim skupinama do 39 godina, dok je među poljoprivrednicima i srodnim zanimanjima taj udio bio tek 21,9%. Još manje ima omladinaca među ekonomski aktivnim stanovništvom koje se u ovoj republici bavi poljoprivredom. Naime, dok 23,5% ukupnog ekonomski aktivnog stanovništva čine omladinci, među poljoprivrednicima ih nema niti desetina (9,3%) (Dokumentacija broj 564 Republičkog zavoda za statistiku SRH, Zagreb, 1985.).

tradicijom u seoskoj sredini, koja manje prihvaća razvod i ponovno sklapanje braka nakon smrti supružnika.

Interesantno je istaći da je, usprkos tome što ima relativno više mladih među kvalificiranim i visokokvalificiranim radnicima nego među intelektualcima, udio samaca među potonjima veći, što može biti odraz njihovog posebnog načina života, a i materijalne nesigurnosti koja rezultira kasnijim sklapanjem braka.

Društvene grupe se do neke mjere razlikuju po broju djece (C: 0,30). U svim grupama su najbrojniji pripadnici s dvoje djece, a njihov udio čak prelazi polovinu u slučaju privrednih i političkih rukovodilaca, te sistemskih intelektualaca i kvalificiranih i visokokvalificiranih radnika. Međutim, potrebno je istaći dva krajnja slučaja: čak više od polovine intelektualaca potrebnog rada nema djece, ili ima samo jedno dijete. S druge strane, oko četvrtina seljaka, kao i nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika, ima troje ili više djece. Valja dodati i to da, usprkos tome što mlađih od 40 godina ima više među kvalificiranim i visokokvalificiranim radnicima nego među intelektualcima, potonji imaju manji broj djece. Izgleda da je ovdje utjecaj kulturno-socijalnih faktora jači od ekonomskih i demografskih faktora, jer nakon seljaka, upravo među radnicima ima najviše onih koji žive izvan gradova i u višeporodičnim domaćinstvima (o čemu će dalje u tekstu biti više riječi).

Društvene grupe se slabo razlikuju u pogledu etničkog sastava svojih pripadnika (C: 0,21). Kako se moglo i očekivati, Hrvati prevladavaju u svim grupama. Najhomogenija je grupa seljaka s preko 83% Hrvata, a najheterogenije su grupe VKV/KV radnika i rutinskih službenika. Među tim grupama, kao i među obrtnicima i intelektualcima potrebnog rada, ima veći broj Jugoslavena. Srba ima najviše među PKV/NKV radnicima i političkim rukovodiocima. Izgleda, dakle, da druge varijable više utječu na nacionalno opredjeljenje nego pripadnost pojedinoj društvenoj grupi. Jedna od tih varijanti je starost. Osim u grupi obrtnika, na primjer, Jugoslavena ima najviše (preko desetine) među društvenim grupama s najmlađim dobnim skupinama — to jest među radnicima, službenicima i intelektualcima. To može biti, između ostalog, i rezultat većeg broja međunacionalnih brakova, koji su u većini slučajeva povezani s međurepubličko-pokrajinskom migracijom.

Prostorna distribucija i pokretljivost društvenih grupa

Društvene grupe znatno se diferenciraju prema tipu naselja stalnog stanovanja (tabela 3). Većina pripadnika gotovo svih društvenih grupa živi u gradovima. Međutim, dok značajna većina privrednih i političkih rukovodilaca, intelektualaca i rutinskih službenika, te obrtnika živi u urbanim područjima, među radnicima su dosta brojni oni koji žive u mješovitim i seoskim naseljima, a u slučaju PKV/NKV radnika takvi su u većini. Interesantno je istaći da, osim radnika i rutinskih službenika, jedino u grupi političkih rukovodilaca udio stanovnika mješovitih naselja prelazi desetinu. To je povezano sa strukturom političkog sistema, u kojem općinski rukovodioci imaju široku bazu.

Tabela 3

**TIP NASELJA SADAŠNJEG STALNOG
STANOVANJA PRIPADNIKA POJEDINI
DRUŠTVENIH GRUPA**

Društvene grupe	Tip naselja		
	gradsko	mješovito	seosko
Politički rukovodioci	83,7	11,0	5,2
Privredni rukovodioci	93,5	4,2	2,3
Intelektualci sistenskog rada	90,1	5,8	4,1
Intelektualci potrebnog rada	89,8	4,6	5,6
VKV/KV radnici	60,2	16,5	23,3
Rutinski službenici	75,5	10,9	13,6
PKV/NKV radnici	44,5	17,2	38,3
Obrtnici	86,9	7,3	5,8
Seljaci	0,0	10,5	89,5

Hi-kvadrat: 756,5840, nivo značajnosti: 0,001

Usporedba društvenih grupa prema mjestu stalnog stanovanja i mjestu rođenja ukazuje na to da većina njihovih pripadnika nije rođena u gradovima, premda danas u njima živi.⁶ Može se reći da su intelektualci, rutinski službenici i obrtnici tipične gradske društvene grupe, dok se to, naravno, ne može reći za seljake i radnike, te samo u manjoj mjeri za rukovodioce. Pripadnici grupa na vrhu radno-društvene hijerarhije najvjerojatnije su bili sudionici migracije selo—grad, i to uglavnom pedesetih i šezdesetih godina.

Relativno su velike razlike u intenzitetu sudjelovanja u konačnoj unutrašnjoj migraciji među društvenim grupama (tabela 4). Više od tri četvrtine privrednih i političkih rukovodilaca se preselilo barem jednom, a slijede intelektualci i obrtnici, te radnici i rutinski službenici, gdje više od polovine sudjeluje u toj vrsti migracije. Posebno mjesto zauzimaju seljaci među kojima migranti ne prelaze niti četvrtinu pripadnika grupe.

Društvene grupe slabo se razlikuju u pogledu teritorijalnog dometa migracije. Premda među migrantima ima najviše onih koji su se rodili u jednoj, a danas žive u drugoj općini SR Hrvatske (to osobito vrijedi za grupe na vrhu radno-društvene hijerarhije), više od četvrtine radnika i obrtnika, te petine intelektualaca i privrednih rukovodilaca, rođeno je u drugoj republici ili autonomnoj pokrajini (tabela 5). U slučaju radnika, riječ je o tome da se potrebe za njima ne mogu pokriti unutar same republike. A što se tiče intelektualaca i direktora, to može biti povezano sa školovanjem stanovnika iz drugih republika i pokrajina u ustanovama za visoko obrazovanje u Hrvatskoj i potrebama za takvim kadrovima, osobito u prethodnim desetljećima.

⁶ Treba, međutim, imati u vidu da je razvrstavanje naselja u gradska, mješovita i seoska rađeno prema Popisu stanovništva 1971. kada je ta klasifikacija posljednji put korištena. Može se, dakle, dogoditi da je broj ispitanika u gradskim naseljima precijenjen, a u ostalim naseljima potcijenjen.

Tabela 4

**SUDJELOVANJE PRIPADNIKA POJEDINI
DRUŠTVENIH GRUPA U UNUTRAŠNJOJ
KONAČNOJ MIGRACIJI**

Društvene grupe	Sudjelovanje u konačnoj migraciji (u %)	
	migranti	nemigranti
Politički rukovodioci	79,1	20,9
Privredni rukovodioci	79,2	20,8
Intelektualci sistemskog rada	70,3	29,7
Intelektualci potrebnog rada	68,4	31,6
VKV/KV radnici	56,9	43,1
Rutinski službenici	59,5	40,5
PKV/NKV radnici	53,7	46,3
Obrtnici	66,4	33,6
Seljaci	24,4	75,6

Hi-kvadrat: 382,4553, nivo značajnosti: 0,001

Lokalnih migranata (tj. unutar općina) najviše je među seljacima, te među radnicima, političkim rukovodiocima i rutinskim službenicima. Većina tih migranata je najvjerojatnije selila samo jednom. U grupi političkih rukovodilaca ne samo da je najveći broj migranata, nego su ti migranti i najmobilniji. Naime, čak više od 60% ih se preseljavalo više puta. Među privrednim rukovodiocima i intelektualcima 40 do 50% migranata se više puta preseljavalo, a slijede rutinski službenici i obrtnici (između 30 i 40%). Niti jedna četvrtina VKV/KV, odnosno petina PKV/NKV radnika-migranata nije mijenjala mjesto stalnog stanovanja više od jedanput. Najmanje su mobilni seljaci. Samo manji dio (oko 14%) njihovih migranata, koji su inače malobrojni, preseljavao se više puta.

Proizlazi, dakle, da grupe u gornjem dijelu radno-društvene hijerarhije više sudjeluju u »migraciji u etapama« (stepwise migration) nego grupe u donjem dijelu, dok seljake karakterizira vrlo nizak stupanj prostorne pokretljivosti.

Među višestrukim migrantima (onima koji su se više puta preseljavali), oko četvrtina je prethodno stanovala u gradu. Izuzetak su radnici, jer je mnogo onih koji su se doselili iz mješovitih i seoskih naselja (gotovo polovina među NKV/PKV radnicima). Treba, međutim, imati u vidu da su to pripadnici najmanje mobilnih grupa, čiji znatan dio živi izvan urbanih područja.

Posljednje preseljenje većine višestrukih migranata je bilo između općina unutar Hrvatske. Udio međuopćinskih migranata varira od tri četvrtine, u slučaju političkih rukovodilaca, do 54,5% kod PKV/NKV radnika. Značajan je i udio onih koji su se preselili iz drugih republika ili pokrajina. Najviše ih ima među intelektualcima sistemskog rada (28,1%), a najmanje među političkim rukovodiocima (17,3%). Jedino kod seljaka prevladavaju višestruki lokalni migranti (50%). Drugim riječima, najmobilniji migranti se preselja-

vaju na dužu udaljenost, premda u većini slučajeva u okviru SR Hrvatske. Može se pretpostaviti da je, ako se imaju u vidu rezultati analize prema mjestu rođenja, odnosno posljednjeg stanovanja, prvo preseljenje bilo iz manjeg mjesta u lokalni ili regionalni centar, a posljednje iz takvog centra u regionalni ili republički urbani centar.

Tabela 5

**PODRUČJE ROĐENJA PRIPADNIKA POJEDINIH DRUŠTVENIH
GRUPA U ODNOSU NA SADAŠNJE NASELJE
STALNOG STANOVANJA**

Društvene grupe	Područje rođenja			
	drugo nase- lje u istoj općini	druga općina Hrvatske	druga SR-SAP	ostalo
Politički rukovodioci	25,1	61,6	13,0	0,3
Privredni rukovodioci	19,9	60,3	19,5	0,3
Intelektualci sistemskog rada	17,0	62,2	19,8	1,0
Intelektualci potrebnog rada	13,2	65,9	20,5	0,4
VKV/KV radnici	32,3	41,9	24,9	0,9
Rutinski službenici	24,6	58,2	16,4	0,8
PKV/NKV radnici	28,2	43,5	27,3	0,9
Obrtnici	19,4	52,5	27,8	0,4
Seljaci	58,2	30,4	11,2	0,0

Hi-kvadrat: 149,3347, nivo značajnosti: 0,001

Godina posljednjeg preseljenja migranata ne može se ubrajati u obilježja koja znatno razlikuju društvene grupe. Međutim, vrijedi posvetiti pažnju nekim sličnostima, odnosno razlikama, među pojedinim grupama. Prije svega, treba imati u vidu da se većina migranata posljednji put preselila najvjerojatnije radi zapošljavanja, i to u svojoj ranoj radno-sposobnoj dobi.⁷ Naime, društvene grupe, sa najviše pripadnika koji su se zadnji put preselili u ranijem razdoblju (tj. do 1970. godine), ujedno imaju veći udio starijih pripadnika (s 40 ili više godina). Dok je u grupama koje su najviše posljednji put selile u kasnijem razdoblju (tj. nakon 1970. godine) najveći broj pripadnika mladi od 40 godina.

Među političkim rukovodiocima, intelektualcima sistemskog rada, te rutinskim službenicima i nekvalificiranim i polukvalificiranim radnicima najveći je udio migranata koji su se posljednji put preselili šezdesetih godina. U tom desetljeću je proces industrijalizacije, popraćen razvojem tercijarnih (osobito upravnih i uslužnih) djelatnosti bio najintenzivniji, a zasnivao se na ekstenzivnom zapošljavanju nekvalificirane radne snage, regrutirane iz ruralnih područja uglavnom s viškovima poljoprivrednog stanovništva. Taj se trend nastavio manjim intenzitetom sedamdesetih godina. Tada se posljednji put preselila gotovo petina političkih rukovodilaca, oko četvrtina intelektualaca sistemskog rada i rutinskih službenika, te gotovo trećina PKV/NKV radnika.

⁷ Prema podacima iz Popisa stanovništva 1981. u SR Hrvatskoj se 64,2% svih migranata posljednji put preselilo u dobi između 15 i 39 godina (Tablogram 1.2.15 iz dokumentacije Popisa stanovništva 1981, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1983.).

Posljednje preseljenje najvećeg dijela seljaka (oko polovine), obrtnika i privrednih rukovodilaca (više od trećine) bilo je u još ranijem razdoblju (1946—1960.). To je bilo vrijeme organizirane kolonizacije i agrarne reforme, početka ubrzane industrijalizacije i razvoja gradova.

Posljednja preseljenja sedamdesetih godina najbrojnija su jedino među intelektualcima potrebnog rada i kvalificiranim i visokokvalificiranim radnicima. To je odraz sve većih potreba privrede i društva za stručnijom i kvalificiranijom radnom snagom. Međutim, niti desetina pripadnika bilo koje društvene grupe nije se posljednji put preselila u prvim i kriznim godinama osamdesetih. Nešto ih je više među intelektualcima potrebnog rada (8,1%), rutinskim službenicima (8,1%) i VKV/KV radnicima. To je, najvjerojatnije, rezultat kako smanjenja stope zaposlenosti, tako i sve selektivnijeg zapošljavanja u korist stručnih/kvalificiranih kadrova.

Pripadnici različitih društvenih grupa ne sudjeluju podjednako u dnevnoj migraciji (tabela 6). Najviše ima dnevnih migranata među PKV/NKV i VKV/KV radnicima, a slijede, premda u znatno manjoj mjeri, rutinski službenici, politički rukovodioci i intelektualci potrebnog rada. U dnevnoj migraciji, uz seljake, najmanje sudjeluju obrtnici i privredni rukovodioci. Dakle, dnevna migracija je specifično obilježje radništva.

Tabela 6

SUDJELOVANJE PRIPADNIKA POJEDINI DRUŠTVENIH GRUPA U DNEVNOJ MIGRACIJI

(u %)

Društvene grupe	Sudjelovanje u dnevnoj migraciji	
	migranti	nemigranti
Politički rukovodioci	14,5	85,5
Privredni rukovodioci	6,3	93,8
Intelektualci sistemskog rada	9,0	91,0
Intelektualci potrebnog rada	10,6	89,4
VKV/KV radnici	31,8	68,2
Rutinski službenici	18,3	81,7
PKV/NKV radnici	40,5	59,5
Obrtnici	4,4	95,6
Seljaci	0,5	99,5

Hi-kvadrat: 436,6155, nivo značajnosti: 0,001

U svim društvenim grupama je mali broj osoba koje su povratnici s rada u inozemstvu.⁸ Jedino među radnicima i obrtnicima taj udio prelazi desetinu:

⁸ Prema podacima iz Popisa stanovništva 1981, tek 5% ekonomski aktivnog stanovništva SR Hrvatske su povratnici s rada u inozemstvu (tablogram 1.2.22 iz dokumentacije Popisa stanovništva 1981, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1981). Međutim, prema istraživanju koje je Centar za istraživanje migracija i narodnosti u Zagrebu proveo 1977. godine o socio-ekonomskoj strukturi povratnika, kojim je bilo obuhvaćeno 822 domaćinstva i 39 općina SFRJ, čak 28,6% svih povratnika je bilo nezaposleno. O tome detaljnije vidi: I. Nejašmić, Povratak jugoslavenskih vanjskih migranata i njihovo uključivanje u gospodarski i društveni život zemlje, *Rasprave o migracijama*, broj 73, Zagreb, 1981, str. 58.

oko 17% obrtnika i oko 12% radnika. Od seljaka, kojih je dosta otišlo na rad u inozemstvo, tek 9,5% su povratnici.⁹ Najvjerojatnije se dobar dio njih danas bavi nepoljoprivrednom djelatnošću.¹⁰

Socio-ekonomska obilježja domaćinstava

Društvene grupe se slabo razlikuju po veličini domaćinstva njihovih pripadnika (C:0,30). Četvoročlana domaćinstva su najbrojnija u svim grupama, osim u slučaju intelektualaca potrebnog rada i seljaka. Može se, međutim, reći da su manja domaćinstva (do tri člana) brojnija od većih domaćinstava (s više od četiri člana) i to u svim grupama. Intelektualce potrebnog rada karakterizira to što je među njihovim pripadnicima najviše (preko trećine) onih koji žive u tročlanom domaćinstvu, dok ih više od polovine živi u domaćinstvu s manje od četiri člana.

Domaćinstva s više od četiri člana su najbrojnija (preko trećine) među seljačkim domaćinstvima, a gotovo su podjednako zastupljena i domaćinstva sa po dva, tri i četiri člana. To je, dakle, grupa koja ima najraznovrsnije veličine domaćinstva. Najvjerojatnije je riječ o pojavi tipičnoj za seoska područja: staračka domaćinstva s jedne, a višeporodična domaćinstva s druge strane.

Može se reći da je veličina domaćinstva manje odraz pripadnosti pojedinoj društvenoj grupi, a više odraz međusobne povezanosti njihove starosne strukture, porodičnog sastava i tipa naselja u kojem se domaćinstvo nalazi.

Domaćinstva sastavljena od samo jedne uže porodice karakteriziraju sve društvene grupe, osim seljaka kod kojih su najbrojnija domaćinstva s dvije uže porodice, premda ih čak trećina pripada i jednoporodičnim domaćinstvima (tabela 7). S druge strane, ta ista grupa ima najveći udio domaćinstava s bračnim parom bez djece u domaćinstvu. Učešće te kategorije je također relativno veliko u grupama rutinskih službenika, političkih rukovodilaca i obrtnika. To su sve grupe u kojima prevladavaju starije osobe (preko 39 godina starosti).

Zanimljivo je istaći da među seljacima, radnicima i rutinskim službenicima preko petine pripadnika živi u višeporodičnim domaćinstvima. U tim su grupama pripadnici koji žive izvan urbanih područja također brojni i čak u većini. Samačkih domaćinstava je najviše među intelektualcima potrebnog rada (7,5%). Među grupama s mlađom dobnom strukturom ti intelektualci se ističu po tome što imaju znatno veći udio samačkih domaćinstava i domaćinstava s bračnim parom bez djece. To može biti povezano, kao što je napomenuto, sa specifičnim načinom života i/ili materijalnom nesigurnošću.

Jedino se grupa seljaka bitno razlikuje od drugih društvenih grupa po kvalitativnom (porodičnom) sastavu (C:0,33). Preko polovine njih pripada kompletnim (22,7%), ili deficitarnim (25,4%) višeporodičnim domaćinstvima, ili domaćinstvima bez djece (17,3%). U svim drugim grupama preko polovine

⁹ Međutim, prema podacima iz Popisa stanovništva 1981, gotovo 25% vanjskih migranata iz SR Hrvatske bavilo se poljoprivredom prije odlaska u inozemstvo (tablogram 1.2.23 iz dokumentacije Popisa stanovništva 1981, Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1983.).

¹⁰ Prema istraživanju Centra za istraživanje migracija i narodnosti, samo 23,2% onih koji su prije odlaska u inozemstvo radili na vlastitoj zemlji, nakon povratka ponovo se počelo baviti individualnom poljoprivredom. Vidi I. Nejašmić, op. cit., str. 58.

pripadnika je iz jednorodničnih domaćinstava, osobito onih s bračnim parovima s neoženjenom ili neudatom djecom. Udio domaćinstava s bračnim parovima bez djece prelazi desetinu jedino u slučaju grupa čiji su pripadnici najstariji, a to su seljaci, politički rukovodioci i obrtnici. Deficijentnih jednorodničnih domaćinstava ima relativno malo, a logično je da ih je najviše u grupama s najvećim brojem razvedenih, to jest, među intelektualcima potrebnog rada i PKV/NKV radnicima.

Tabela 7

KVANTITATIVNI (PORODIČNI) SASTAV DOMAĆINSTAVA PRIPADNIKA DRUŠTVENIH GRUPA

(u %)

Društvene grupe	Kvantitativni (porodični) sastav domaćinstva				
	samačko doma- ćinstvo	bračni par bez djece	jedna uža porodica	dvije uže porodice	tri i više užih porodica
Politički rukovodioci	4,0	12,2	66,3	17,0	0,5
Privredni rukovodioci	2,3	7,3	75,0	14,8	0,5
Intelektualci sistemskog rada	5,4	7,3	70,8	15,6	1,0
Intelektualci potrebnog rada	7,5	9,3	69,9	13,0	0,3
VKV/KV radnici	2,7	6,2	68,2	20,4	2,5
Rutinski službenici	3,4	5,6	67,8	20,7	2,4
PKV/NKV radnici	5,5	6,5	63,9	22,4	1,7
Obrtnici	4,5	12,4	62,1	19,9	1,0
Seljaci	1,2	17,6	33,9	42,9	4,4

Hi-kvadrat: 315,5259, nivo značajnosti: 0,001

Osim u grupi seljaka, udio kompletnih višeporodičnih domaćinstava prelazi desetinu među radnicima, rutinskim službenicima i obrtnicima. Deficijentna višeporodična domaćinstva su, nakon seljaka, najbrojnija kod rutinskih službenika (12%), PKV/NKV radnika (9,5%) i VKV/KV radnika (9,1%).

Dakle, može se ponovo reći da druga obilježja, kao što su mjesto stanovanja i starost, više utječu na porodičnu strukturu domaćinstava nego sama pripadnost pojedinoj društvenoj grupi.

Udio seljaka-radnika ni u jednoj društvenoj grupi nije manji od petine. Jasno je da se time može dovesti u pitanje klasična definicija, koja gotovo isključivo obuhvaća nekvalificirane radnike koji se dopunski bave poljoprivredom. Većinu (61,7%) PKV/NKV radnika, pa i VKV/KV radnika (51,7%), i oko 43% rutinskih službenika čine seljaci-radnici, što im u velikoj mjeri ublažava nepovoljno materijalno stanje. Analiza bi bila znatno objektivnija kad bi se izdvojilo »čiste« radnike/službenike od seljaka-radnika/službenika. S druge strane, i među političkim rukovodiocima ima znatan dio seljaka-radnika, što do izvjesne mjere pridonosi održavanju velike razlike u prihodima između njih i radništva.

Gotovo da i nema razlika među društvenim grupama u pogledu bavljenja dopunskom djelatnošću (C:0,24). Takvom djelatnošću se bavi oko četvrtina domaćinstava rukovodilaca i obrtnika, te preko trećina radnika. Vrlo je malo

seljaka s dodatnim prihodom izvan poljoprivrede. Najvjerojatnije je da na bavljenje dopunskom djelatnošću više utječu drugi faktori, kao što su materijalna situacija, posjedovanje zemlje ili kvalifikacije, te količina slobodnog vremena, a ne pripadnost pojedinoj društvenoj grupi. Na primjer, rukovodioci se manje bave dopunskom djelatnošću jer su u povoljnom materijalnom položaju i/ili nemaju dovoljno slobodnog vremena (a kad ga imaju bave se nekim oblikom slobodne aktivnosti). S druge strane, PKV/NKV radnici, usprkos znatno lošijem materijalnom položaju, ne bave se dopunskom djelatnošću u dovoljnoj mjeri jer nemaju slobodnog vremena, budući da velik broj njih dugo putuje na posao, nema zemlje i/ili kvalifikacije.

Društvene grupe se dosta razlikuju prema tipu dopunske djelatnosti, premda u gotovo svim grupama poljoprivreda prevladava (C:0,55). Jedino među intelektualcima potrebnog rada ta djelatnost nije u većini (48,1%), ali je i dalje zastupljena na prvom mjestu. U toj grupi, a u manjoj mjeri i u grupama intelektualaca sistemskog rada i rukovodilaca, na drugom su mjestu intelektualne usluge. Osim poljoprivredom, radnici i rutinski službenici, te u znatno manjoj mjeri obrtnici (7,5%), najviše se bave radom u »fušu« kao dopunskom djelatnošću. Tom vrstom poslova bavi se čak preko trećine VKV/KV radnika koji inače obavljaju dopunsku djelatnost. Rad u »fušu« je najčešća vrsta dopunske djelatnosti među seljacima.

Usprkos tome što se između četvrtine i trećine pripadnika raznih društvenih grupa dopunski bavi poljoprivredom, te su u tolikoj mjeri klasificirani kao »seljaci-radnici«, gotovo su svi pripadnici društvenih grupa, osim, naravno, seljaka, članovi nepoljoprivrednih domaćinstava. U slučaju rukovodilaca i intelektualaca sistemskog rada udio takvih domaćinstava prelazi čak 99%. Udio mješovitih domaćinstava je jedino među radnicima viši od 60%. 70% seljaka živi u poljoprivrednim, a 30% u mješovitim domaćinstvima. Dakle, varijabla »tip domaćinstva prema izvoru prihoda« isključivo razlikuje seljake od ostalih društvenih grupa, koje su po tom obilježju međusobno vrlo slične.¹¹

ZAKLJUČCI

Iz analize demografske strukture i prostorne pokretljivosti a priori postavljenih društvenih grupa proizlazi da, među bio-socijalnim varijablama, jedino spol i starost značajno razlikuju te grupe. Što se pak tiče njihove prostorne distribucije i pokretljivosti, najznačajna su obilježja o tipu naselja sadašnjeg stalnog stanovanja i rođenja, kao i o sudjelovanju u konačnoj i dnev-

¹¹ Na prvi pogled izgleda da su rezultati u vezi sa seljacima-radnicima, dopunskom djelatnošću i tipom domaćinstva prema izvoru prihoda kontradiktorni. Međutim, jedino ona domaćinstva, koja se nalaze u mješovitim ili seoskim naseljima, a koja uz to imaju obradivo zemljište, i čiji barem jedan član radi izvan poljoprivrede, smatrana su domaćinstvima seljaka-radnika. S druge strane, u odnosu na udio domaćinstava seljaka-radnika, manji je udio onih koja se bave poljoprivredom kao dopunskom djelatnošću, osobito među radnicima. Naime, ono domaćinstvo seljaka-radnika, u kojem se barem jedan član bavi poljoprivredom kao glavnom djelatnošću, nije ušlo među domaćinstva koja se dopunski bave tom djelatnošću. Što se tiče varijable »tip domaćinstva prema izvoru prihoda«, ako se neki članovi domaćinstva bave poljoprivredom kao dopunskom, a nitko od njih kao glavnom djelatnošću, to domaćinstvo se svrstava u nepoljoprivredno, a ne u mješovito. Naime, kriterij za određivanje tipa domaćinstva prema izvoru prihoda jest »glavno zanimanje svih članova domaćinstva«.

noj migraciji, te o broju preseljenja. Među najvažnijim socio-ekonomskim karakteristikama domaćinstava su tip dopunske djelatnosti i status radnika-seljaka.

Rezultati analize glavnih obilježja o demografskoj strukturi i prostornoj distribuciji i pokretljivosti društvenih grupa mogu se sažeti na slijedeći način:

Mladi i žene su vrlo malo prisutni među rukovodiocima, osobito privrednim, dok s druge strane čine važan dio onih koji se bave intelektualnim radom, značajnom komponentom bržeg društveno-ekonomskog i tehnološkog razvoja.

Osim rukovodilaca, VKV/KV radnici su tipično muška, a rutinski službenici ženska grupa. Premda su seljaci-kućedomaćini tipično muška grupa, to se ne može reći za sve one koji se bave poljoprivredom, jer žene prevladavaju u tzv. neplaćenom radu. Seljaci se, inače, ističu po tome što imaju najstariju dobnu strukturu.

Intelektualci, rutinski službenici i obrtnici su tipično gradske društvene grupe, jer ih se većina rodila i danas živi u urbanim područjima. S druge strane, velik dio radnika rođen je i dalje živi u ruralnim područjima. Rukovodioci, premda su danas gotovo isključivo gradski stanovnici, rođeni su uglavnom izvan urbanih područja.

Među svim društvenim grupama, rukovodioci su prostorno najmobilniji. S druge strane, seljaci i radnici (osobito PKV/NKV) najmanje su teritorijalno mobilni. Dnevna migracija je specifično obilježje radništva. Sve druge grupe su slabo zastupljene u toj vrsti prostorne pokretljivosti.

Pojava »seljaka-radnika« obuhvaća, u manjoj ili većoj mjeri, sve društvene grupe, a najkarakterističnija je za radnike. Nadalje, poljoprivredom se kao dopunskom djelatnošću bavi relativno velik dio pripadnika svih društvenih grupa. Može se, dakle, reći da je bavljenje dvojnomo aktivnošću važno strukturalno obilježje našeg društva, premda znatna većina pripadnika svih društvenih grupa, osim seljaka, živi u nepoljoprivrednim domaćinstvima.

Ostale varijable u vezi s demografskom strukturom i prostornom distribucijom i pokretljivošću slabo diferenciraju društvene grupe. Pretpostavlja se da su te varijable uglavnom povezane s drugim demografskim i socio-ekonomskim obilježjima. Izgleda da su, na primjer, »bračni status«, »broj djece«, »broj članova i porodični sastav domaćinstva« međusobno povezani s varijablom »starost«. Ta varijabla se, u stvari, može smatrati surogatom varijable »etape životnog ciklusa«. Osim navedenog, spomenute bio-socijalne varijable, najvjerojatnije, interkoreliraju s kulturno-socijalnim varijablama, među kojima je i »tradicija«. To je, možda, razlog što izgleda da je obilježje »tip naselja sadašnjeg stanovanja«, a u manjoj mjeri i »tip naselja rođenja«, povezano s tim bio-socijalnim varijablama. Može se pretpostaviti i njihova povezanost s materijalnom (ne)sigurnošću koja se odražava na vrijeme sklapanja braka i rađanja djece.

Velika je vjerojatnost da su varijable prostorne pokretljivosti — »godina posljednjeg preseljenja« i »teritorijalni domet migracije« — također jako povezane sa »životnim ciklusom«, odnosno »starošću«, kao njegovim surogatom. Međutim, možda se slaba povezanost tih prostornih varijabli s pripadnošću društvenim grupama može objasniti činjenicom da su industrijalizacija i urbanizacija procesi u koje su manje ili više uključeni svi slojevi našeg društva.

U vezi s tim bi se mogla očekivati značajna povezanost raznih vrsta prostorne pokretljivosti sa socio-ekonomskim varijablama, kao što su ponuda i potražnja radne snage, (ne)mogućnost školovanja, distribucija kulturnih i komunalnih sadržaja itd.

Gore navedene pretpostavke bi trebalo provjeriti na cijeloj populaciji aktivnog stanovništva SR Hrvatske ili, u slučaju nedostatka statističkih podataka, na reprezentativnom uzorku tog stanovništva. Tada bi »pripadnost društvenoj grupi« bila jedna od mnogobrojnih varijabli koje se koriste u demografskom proučavanju društvene strukture i socijalnih razlika.

Maria Oliveira-Roca

Demographic Structure and Spatial Mobility of Social Groups (some empirical facts)

The objective of this article is to find out if there are significant differences in the demographic structure and spatial distribution and mobility of »a priori« established hypothetical social groups.

It came out that sex and age are the only significant bio-social variables that differentiate social groups. It was also found out that type of place of present residence and place of birth, as well as participation in permanent internal migration and daily commuting and number of moves are the most important variables that characterize social groups with respect to spatial distribution and mobility.

Social groups households are significantly differentiated by their type of complementary occupation and »peasant-worker« status.

It is hypothesized that other demographic and spatial variables that were analyzed are mainly linked with other demographic and socio-economic variables. They are: age, type of place of residence and birth, economic (in)security, tradition, labour force supply and demand, schooling as well as distribution of physical and social infrastructure.